

Általános nyelvészeti tanulmányok VII.

Nyelv és gondolkodás

Szerkesztő:

Telegdi Zsigmond

Akadémiai Kiadó Budapest, 1970

Nyíri János Kristóf

Szemantika nélkül

A tanulmány angol eredetije
"No Place for Semantics"
című a Foundations of
Language-ben jelent meg
1971-ben.

Korai szakaszában a chomskyánus nyelvelmélet nem vonta kétségbe egy — filozófiai és nyelvészeti ősektől örökölt — előfeltevés érvényességét, mely szerint alapvető különbség van a szintaktikai és szemantikai vizsgálódások között. Ez az előfeltevés — mely elválaszthatatlan egy meghatározott nyelvfilozófiai állásponttól — szemantika és szintaxis merev elkülönítésének metodológiai programját eredményezte. Ma azonban a nyelvészek már nem követik ezt a programot. Ma azt halljuk minden oldalról, hogy szintaxis és szemantika között nincs éles határ; hogy a szintaktikai és szemantikai mozzanatok egymásbafonódása a nyelv egy általános jelensége. Amint azonban oly gyakran megtörténik az eszmék fejlődése során, a régebbi álláspont alapvető tévedése — bizonyos tekintetben — megőrződik az újban. Tanulmányomban ennek az átalakulásnak és a hozzá kötődő szemantikai fogalmaknak természetét szeretném — filozófiai szempontból — megvizsgálni.

1. Egy jelentéselmélet körvonalai

Ebben a részben a jelentés olyan elméletét fogom röviden felvázolni, melynek heurisztikus segítsége — úgy gondolom — nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a szóban forgó fejleményeket helyesen ítéljük meg.¹

Egy leíró terminus jelentését az esetek túlnyomó többségében vagy valamilyen nyelven kívüli entitásnak tartják, mely az illető terminus denotátuma, vagy valamilyen szellemi entitásnak, melyet a terminus kifejez, vagy pedig — valahogyan — mind a kettőnek.² Az ilyen elképzelések tart-

¹ A jelentés természetére vonatkozó e felfogást — jelen formájában — Wilfrid Sellars dolgozta ki. *L. Science, Perception and Reality* c. kötetét (London, 1963), különösen a 109–118., 200. és köv., 311. és köv., 321. és köv. oldalakat, továbbá „Empiricism and Abstract Entities” c. tanulmányát a P. A. Schilpp által szerkesztett *The Philosophy of Rudolf Carnap* c. kötetben (Illinois, 1963) és legújabbban *Science and Metaphysics* c. könyvének (London, 1968) 3–5. fejezeteit.

² Bloomfield meghatározásában „egy nyelvi forma jelentése az a szituáció, melyben a beszélő kimondja, illetőleg a válasz, melyet a hallgatóból kivált”. (Bloomfield 139.)

hatatlanságát sokszor és sokféle célból bizonyították már, így a kérdéses érveket nem is részletezem, pusztán azt jegyzem meg, hogy a jelentés e felfogása abban a pillanatban, amint figyelmünket nem a tisztán leíró terminusokra irányítjuk, sokat veszít vonzó jellegéből. Egy leíró terminus — pl. „piros” — esetén könnyű azt gondolnunk, hogy — bár nem lenne a nyelv része, ha nem játszanék meghatározott szintaktikai szerepet —, szerepnek mégis köze a terminus jelentéséhez. Csakugyan plauzibilis az a gondolat, hogy pl. a német „rot” szó jelentését kizárólag nyelvenkívüli tényezők határozzák meg, nevezetesen az a körülmény, hogy a németek a „rot” szót piros tárgyakkal asszociálják. Nyilván nem lenne igaz, hogy a „rot” a *pirosat* jelenti, ha a németek nem kötnék piros tárgyakhoz e kifejezést. Látnunk kell azonban, hogy ez utóbbi elismeréséből egyáltalán nem következik az előbbieik érvényessége. Ha azt mondjuk, hogy „Az 'und' német szó azt jelenti, hogy és”, akkor nyilván nem arra utalunk, hogy az „und” és az „és” egyaránt a Konjunkció nevű entitással való összekapcsolás révén nyernek jelentést, hanem arra, hogy a németek pontosan úgy használják az „und” szót, mint mi az és-t. Hasonlóképpen, amikor Kovács közli, hogy „Ha Schmidt azt mondja, hogy 'rot', ez azt jelenti, hogy *piros*”, akkor ebből az derül ki, hogy Schmidt minden releváns vonatkozásban úgy használja a „rot” szót, mint mi a „piros” szót. Ez egy átfogó információ, melyből — többek között — következik az is, hogy Schmidt piros tárgyakra szokta alkalmazni a „rot” szót. Valamely szó jelentését annak szerepe konstituálja — vagy másképpen, jelen céljainknak megfelelőben fogalmazva: egy szó jelentése annak a helynek függvénye, melyet az a nyelv, azaz a lehetséges mondatok totalitásában betölt.³ Egy szónak nincs jelentése attól a módtól függetlenül, ahogyan más szavakhoz kapcsolódik. E kapcsolatok közül néhány abszolút alapvető valamely adott szó jelentése szempontjából: bizonyos értelemben az illető terminusok implicit definícióinak tekinthetők. Az ilyen kapcsolatokat kifejező mondatok szükségszerűen igazak — igazságuk nem függ nyelvenkívüli körülményektől, pusztán a bennük szereplő terminusok jelentése folytán igazak. Bár végső soron terminológiai kérdés, mégis fontos hangsúlyoznunk, hogy a kérdéses mondatok nem esnek egybe

— „A jelentést — írja Rulon Wells a témáról írt hasznos, de távolról sem kimerítő cikkében — legegyszerűbben a jel és valamely tárgy közötti diadikus relációként foghatjuk fel. E felfogás oly természetes, oly vonzó, hogy újra és újra feléled.” (Wells 236.)

³ A szó jelentésének ez a felfogása bizonyos vonatkozásban a *Tractatus* és a késői Wittgenstein felismeréseit ötvözi egybe. A kapcsolat az *Investigations*-szel nyilvánvaló. („Man kann für eine *grosse* Klasse von Fällen der Benützung des Wortes 'Bedeutung' — wenn auch nicht für *alle* Fälle seiner Benützung — dieses Wort so erklären: Die Bedeutung eines Wortes ist sein Gebrauch in der Sprache. Und die *Bedeutung* eines Namens erklärt man manchmal dadurch, dass man auf seinen Träger zeigt.” *Investigations*, §43). Az elmélet szisztematikusabb jellege viszont nem annyira a késői Wittgensteint, mint inkább a *Tractatus*-t idézi emlékezetünkbe. (L. *Tractatus* 3.262, 3.3, és különösen 3.327: „A jel csak logikai-szintaktikai alkalmazásával együtt határoz meg valamely logikai formát.”)

Az itt körvonalazott jelentéseméletnek egyébként — Vigotszkij nyomán — jól megalapozott pszichológiai interpretáció adható. L. Kis J., Vigotszkij és a marxista pszichológia kezdetei: *Magyar Filozófiai Szemle* 6. 1000 (1967).

azokkal, amelyeket általában analitikusoknak szoktak nevezni. „A sárga világosabb, mint a piros” szükségszerűen igaz, mégsem logikai igazság, és nem is tehető azzá explicit definíciók segítségével. Nevezzük az ilyeneket analitikus, mondatoknak, és foglaljuk össze a fentieket azzal, hogy a természetes nyelv szükségképpen tartalmaz analitikus, mondatokat, melyeknek az a funkciójuk, hogy az érintett terminusok nyelven belüli helyét meghatározzák, kényszerfeltételeket szabva ezáltal azon nyelven kívüli helyzetek vonatkozásában is, melyekben ezek a terminusok helyesen előfordulhatnak.

Figyeljünk fel arra, hogy e felfogás fényében szintaktikai és szemantikai szabályok megkülönböztetése minden természetességét elveszti. Azok a szabályok, melyek egy szó jelentését konstituálják, elvileg — egy bizonyos pontig — nem különböznek azoktól, amelyek „szintaktikai” státuszát meghatározzák.⁴ És az a pont, ahol a különbségek kezdődnek — ez döntő felismerés — nem más, mint az, ahol a megfelelő szabályok leszögezése már nem csupán nyelvi eszközök használatát kívánja meg. Az az információ, melyet Schmidt ad, aki miután azt mondja, hogy „Ich hebe meine Hand”, ténylegesen felemeli a kezét — természetesen nem reprezentálható csupán szintaktikai jellegű eszközökkel; de ez az információ „szemantikai” eszközökkel sem adható vissza, amennyiben ez utóbbiakat mint explicit nyelven kívüli viselkedést nem involválókat gondoljuk el — azaz, ha kizárunk olyan mozzanatokat, mint rámutatás egy tárgyra, annak észrevétele, hogy valami ilyen és ilyen jellegű, valamilyen cselekvés, melynek végzése közben leszögezzük, hogy most ezt a cselekvést végezzük stb.

Ne hagyjuk magunkat azon tény által félrevezetni, hogy csakugyan lehetséges az „Ich hebe meine Hand” mondat jelentéséről minden információt megadni pusztán annak megállapításával, hogy az ugyanazt jelent, mint a „Felemelem a kezem” mondat. E megállapítás hasznosításakor ugyanis alapvetően felhasználjuk a „Felemelem a kezem” magyar mondat jelentésére vonatkozó ismereteket. A német nyelv egy olyan grammatikája, amely egy kifejezés szerepét csupán azáltal tudná megmagyarázni, hogy rámutat arra a magyar kifejezésre, melynek hasonló szerepe van, nyilvánvalóan nem adna valódi magyarázatot.

Jegyezzük meg azt is, hogy a javasolt felfogás szerint a hagyományos „szemantikai” információ — az a fajta pl., melyet a Katz-féle szemantika ad — nem válik elméletileg haszontalanná. Ellenkezőleg, pontosan ez a fajta információ az, melyet kezdetben össze kell gyűjtenünk — nem szabad azonban úgy tennünk, mintha ezen közben megmagyaráznánk valamit, vagy elméleti értékkel bíró általánosításokra jutottunk volna. Amikor pl. megállapítjuk, hogy „a 'bachelor', 'man', 'priest', 'uncle', 'boy'

⁴ Uriel Weinreich erre az alapvető azonosságra látszik utalni, amikor azt írja, hogy a „természetes nyelvekben a szemantikai viszonyok is szimbólumok közötti viszonyok” (Weinreich, 468.). Weinreich álláspontját ugyanakkor következtetlenné teszik az analitikus mondatok mibenlétével kapcsolatos nyelvfilozófiai bizonytalanságok: Weinreich végső soron csak az explicit definícióknak tulajdonít definitorikus képességeket, a definícióknak ellentmondó mondatokat pedig hol hamisnak (Weinreich, 446–447.), hol deviánsnak (Weinreich, 449. 84. jegyzet) tartja.

stb. angol szavaknak van egy közös szemantikai jegyük (feature), mely azonban nem része a 'child', 'mole', 'mother', 'classmate', 'nuts', 'bolts', 'cow' stb. szavak jelentésének" (Katz 1966. 157.), és amikor ezt annak a ténynek tudja be, hogy „az első csoportba tartozó szavak jelentése hasonló, amennyiben a csoport minden tagjának jelentése tartalmazza a hímneműség fogalmát, a második csoportra viszont ez nem áll" (uo.), akkor kétségkívül jelentős — bár nem nagyon mély és nem is nagyon váratlan — információt szolgáltatunk. Ez azonban éppoly kevésbé tekinthető általánosításnak, mint — termodinamikai vizsgálódások alkalmával — a „John, Peter és Tom valamennyien enyhe hőemelkedéstől szenvednek" kijelentés, sőt nem válik azzá akkor sem, ha „a (Male) szemantikai jelölőt minden egyes, az első csoportba tartozó szó szótári olvasatába belefoglaljuk, és nem foglaljuk bele egyetlen, a második csoportba tartozó szó olvasatába sem" (uo.). A hagyományos szemantikát leginkább olyan heurisztikai vagy kváziszintaktikai rendszernek tekinthetjük, amelynek szerepe és jelentősége úgy csökken, ahogy a nyelv kifejezéseinek foglalni helyzetét megalkotó, nyelven belüli szabályosságokat sikerül világosan leírunk.

Ezek a megjegyzések egészen egyértelműen mutatják azt az utat, amelyen egy szemantikai elméletnek haladnia kell. Ebben a megvilágításban fogjuk most felmérni a generatív grammatika bizonyos fejleményeit. Látni fogjuk, hogy bizonyos változások (és az eredeti eszmék közül is néhány) olyan lehetőségeket teremtenek a korai Chomsky-féle grammatika kiszélesítésére, hogy az képessé válik hagyományosan szemantikai problémák megoldására is.⁵ Azt is észre fogjuk venni, hogy a fejlődésnek ez a vonala nem esik egybe a Katz-féle szemantika kialakulásával, sőt, szemben az általános felfogással, ezek a fejlemények alapvetően összeegyeztethetetlenek vele.

2. A Chomsky-féle szemantika fejlődése

2.1. A korai szakasz

A *Syntactic Structures*-ban Chomsky magatartása a szemantikai problémák vonatkozásában lényegében — ha nem is minden tekintetben — negatív. Nagyon rossz véleményem van a szemantikai kutatások addigi eredményeiről, és osztja Quine-nak a „jelentés" fogalma iránti megvetését. „A jelentés elméletével kapcsolatban az az egyik nehézség, hogy a 'jelentés'-t mindent átfogó terminusként alkalmazzák, melyet a nyelv mindazon aspektusának leírásában felhasználhatnak, amelyről nagyon keveset tudunk" (Chomsky

⁵ Chomsky grammatikáját alapvetően *instrumentális* elméletnek tekintem, azaz olyanak, melynek szabályait pszichológiailag általában nem lehet interpretálni. E grammatika legtöbb szabályát — különösen a „fentről-lefelé" generatív szabályokat — lehetetlen valamiféle pszichológiai realitással megfelelésbe hozni. Így tehát amikor mellett érvelek, hogy a jelentés egy elfogadható felfogása alapján Chomsky paradigmáján belül maradvá is kidolgozhatók szemantikai kérdések tárgyalására alkalmas módszerek, ezzel semmiképpen sem akarom azt sugallni, hogy alternatív, alapjaitban másjellegű szemantikai elméletek keresése immár felesleges.

1957. 103). Ebben az összefüggésben nagy gondot fordít annak kimutatására, hogy szemantikai meggondolásoknak nincsen relevanciájuk a grammatika számára. Nem nagyon világos, hogy mit akar ezzel a tétellel állítani,⁶ és a mellette felhozott érvek egyike sem igazán meggyőző. Ami Chomsky pozitív javaslatait illeti, véleménye szerint az általa leírt szintaktikai vizsgálódások valószínűleg szilárd alapot fognak szolgáltatni eljövendő szemantikai tanulmányok számára. Chomsky meglehetősen habozva teszi meg saját javaslatait. „Amikor azt mondjuk, hogy a szintaktikai struktúra bizonyos betekintést enged a jelentés és megértés problémáiba, veszélyes talajra merészkedtünk. Nincs a nyelvészeti tanulmányoknak olyan területe, amelyik több zavarnak lenne forrása, amely jobban igényelné a világos és óvatos megfogalmazásokat, mint az, amely a szintaxis és szemantika érintkezési pontjain foglalkozik.” (Chomsky 1957. 93). Valójában Chomsky javaslatai sem túl világosak, de ez nem is meglepő, mivel azok implicite ellentmondanak „hivatalos” álláspontjának, mely szerint szintaxis és szemantika élesen elkülönítendő. Chomsky itt azt mondja, hogy a nyelv szintaktikai és szemantikai vonásai között bizonyos megfelelések állnak fenn. „Például a

- (I) John played tennis
- (II) my friend likes music

mondatok teljesen eltérnek fonológiai és morfológiai szinten. Ugyanakkor a mondatstruktúra (Phrase Structure) szintjén mindkettőt *NP-Verb-NP* formában jelenítjük meg; tehát nyilvánvaló, hogy valamilyen értelemben a beszélő hasonlóan fogja fel őket.” (Chomsky 1957. 86.) E megfeleléseket, bármilyen tökéletlenek is, nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Ellenkezőleg, „a nyelv olyan általánosabb elméletében kell ezeket tanulmányoznunk, amelynek úgy a nyelvi forma elmélete, mint a nyelvhasználat elmélete része lesz. . . . A nyelv szintaktikai szerkezetének meghatározása után lehet majd azt tanulmányozni, hogy ez a szintaktikai szerkezet hogyan kerül alkalmazásra a nyelv tényleges használata során.” (Chomsky 1957. 102.) Az a tény, hogy „az egyetlen grammatikai kategóriához tartozó szavak vagy morféma tekintélyes hányadát részben hasonló terminusokkal írjuk le szemantikailag . . . nem meglepő; azt jelenti, hogy a nyelvben adott szintaktikai eszközöket meglehetősen rendszerességgel használjuk.” (Chomsky 1957. 104.) A tagadhatatlan megfeleléseket tehát Chomsky nem a formális és „materiális” problémák egyöntetű kezelése felé mutatónak tekinti; a szemantikai témákat inkább úgy fogja fel, mint amelyek valamilyen módon a nyelv „tényleges működéséhez” kötődnek, a *performance* értelmében vett „használathoz”. Ez a lépés megengedhetetlen, más út azonban nem áll nyitva Chomsky előtt, amennyiben meg akarja őrizni fő metodológiai gondolatainak *prima facie* összeegyeztethetőségét. Alternatív

⁶ Egy bizonyos értelemben persze igaz, hogy szemantikai meggondolások nem helyettesíthetik a grammatikai elemzést. Ebben az értelemben mondja Bloomfield, hogy az *osztály-jelentés* segítségével forma-osztályok nem definiálhatók (l. Bloomfield, 266–273). De Chomsky ennél erősebb állítást látszik megfogalmazni: úgy tűnik, hogy még a szemantikai intuíció heurisztikus értékét is kétségbe vonja. Ezt az erősebb állítást találom problematikusnak.

lépés lenne az önálló szemantika gondolatának teljes feladása, és a formális és szemantikai vonások közti megfelelés finomítására való törekvés, — azaz végső soron az utóbbiaknak az előbbiekre való visszavezetése. Ezt az alternatívát sugallja a jelentés adekvát elmélete, és, mint látni fogjuk, ténylegesen ez az az alternatíva, melynek választása felé Chomsky későbbi publikációiban hajlik.

2.2. A szubkategorizáció fogalma

Igen fontos ebben a vonatkozásban Chomsky „Some Methodological Remarks on Generative Grammar” című tanulmánya (Chomsky 1961). Jelentőségét az adja, hogy a „szubkategorizáció” fogalma Chomsky publikált műveiben itt kerül először explicit tárgyalásra.⁷ A fogalom bevezetése a grammatikai rendszer finomításának értelmezését van hivatva szolgálni. Érdemes azonnal megjegyeznünk, hogy az ilyen finomításokat igénylő esetek jellegzetesen olyanok, amelyek hagyományosan szemantikai megkülönböztetéseket igényelnek. És ténylegesen, a „formális”, illetőleg „materiális” vonásokat megjelenítő kategóriák nincsenek elvileg elkülönítve. Pontosan úgy, ahogy szintaktikai kategóriákat — melléknév, főnév stb. — arra használhatunk, hogy velük bizonyos mondatok közötti eltéréseket jelezzünk, „ugyanúgy könnyűszerrel megkülönböztethetjük a 'John plays golf' mondatot a 'golf plays John' mondatától olyan szintaktikai szubkategóriák alkalmazása által, mint pl. élő (Animate Noun) stb. Ezek egyszerűen az ismert kategóriák finomításával adódnak. Nem látok semmiféle alapvető különbséget közöttük.” (Chomsky 1961. 385.) Egy szubkategorizációs rendszer absztrakt szerkezete a következő (nem próbálom meg Chomsky saját, ragyogóan tömör megfogalmazását átírni). „Tegyük fel, hogy rendelkezésünkre áll egy olyan grammatika, amely kifejezések és az azokhoz tartozó strukturális leírások végtelen osztályát generálja. Nevezzük azokat az egységeket, melyeken keresztül e kifejezéseket reprezentáljuk — semleges terminussal — formatívumoknak... Tegyük fel továbbá, hogy rendelkezésünkre áll formatívumok kategóriáinak egy m szintű hierarchiája a következő szerkezettel: Az első szinten egyetlen kategóriánk van — jelöljük C_1^1 -gyel —, ez a kategória minden formatívumot tartalmaz. A második szinten a $C_1^2, \dots, C_{n_2}^2$ kategóriák helyezkednek el, a harmadikon pedig a $C_1^3, \dots, C_{n_3}^3$, ahol $n_3 > n_2$, és így tovább, ameddig el nem érjük az m -dik szinthez tartozó $C_1^m, \dots, C_{n_m}^m$ kategóriákat ($1 < n_2 < \dots < n_m$). A kategóriák minden egyes szintet kimerítenek abban az értelemben, hogy minden formatívum legalább egy, de esetleg több (grammatikai homonimitás esetén) kategória alá tartozik. Azt is megkívánhatjuk, hogy minden egyes szint az előző finomítása legyen, azaz az előző szint kategóriáinak szubkategóriái alá történő osztályozást jelentsen. Tegyük fel továbbá, hogy az m -ik szint kategóriái a generatív grammatika szabályai által érintett

⁷ Az „A Transformational Approach to Syntax” (Chomsky 1958) mondat szerkezet szabályai valójában már szubkategorizálnak, ennek jelentősége azonban ott nincs kiemelve.

legszűkebb kategóriák, azaz C_1^m elemei a generált kifejezésekben kölcsönösen felcserélhetők. E kategóriák között nagy számban lesznek olyanok, melyek csupán egyetlen formatívumot tartalmaznak.” (Chomsky 1961. 387.)

Jelenlegi perspektívánkból nézve különös érdeklődésre tarthatnak számot az utoljára említett, csupán egyetlen formatívumot tartalmazó kategóriák. Ha például a magyar szavakat tekintjük formatívumoknak, és a Piros és Sárga kategóriákat úgy képzeljük el, mint amelyek rendre csupán a piros és sárga szavakat tartalmazzák, akkor azt látjuk, hogy ezek a kategóriák az érintett szavak minden releváns vonását reprezentálni tudják, így, kiváltképpen, lehetséges lesz grammatikailag megjeleníteni azt a tényt, hogy az „Ez a könyv piros” mondat jelentése különbözik az „Ez a könyv sárga” mondat jelentésétől.⁸ Amennyiben grammatikai rendszerünkbe beépítjük a megfelelő szabályokat — és ennek semmiféle elvi akadályja nincs — még az is lehetségessé válik, hogy olyan mondatokat, mint pl. „A sárga világosabb a pirosnál” szükségyszerűen igazként jelenítsünk meg. Chomskynak teljesen igaza van, amikor megjegyzi: „Ahogyan a grammatikai szabályok egyre részletesebbé válnak, azt találjuk, hogy a grammatika közelít ahhoz, amit valaha logikai grammatikának neveztek. Úgy tűnik, hogy formatívumok szűk, helyenként egymást átfedő kategóriáit tanulmányozzuk, ahol minden egyes kategóriát most már (lévén grammatikánk adott) valamilyen szemantikai vonásként ismerhetünk fel. Csak örülhetünk majd annak, ha ez a megállapítás — a probléma elmélyültebb tanulmányozása során — igazolást nyer.” (Chomsky 1961. 387.) Az *Aspects of the Theory of Syntax*-ot legfőként a szubkategorizáció problémájának „elmélyültebb tanulmányozása” felé tett döntő lépésként foghatjuk fel.

⁸ Egy másik érdekes következmény az lesz, hogy a grammatika fokozottabban válik képessé többértelműségek kimutatására. A „He wears a light suit in the summer” kétértelműnek fog számítani annak következtében, hogy a „light” a melléknév két szubkategóriájában fordul elő. A *Syntactic Structures*-ban Chomsky ezt még nem látta előre, amikor így írt: „Nem várhatjuk el egy grammatikától, hogy ... a 'light' (szín, illetőleg súly) stb. referenciális többértelműségét megmagyarázza.” (86) Ezeket a változásokat Katz egyszerűen negligálja, amikor a „The Structure of a Semantic Theory”-ban a grammatikát képtelennek mondja ilyen többértelműségek feltárására. — Ebben az összefüggésben megemlíthetjük, hogy „Semi-sentences” című tanulmányában Katz bírálja a „grammatikalitás fokozatai” probléma Chomsky-féle megoldását. Ez utóbbit — melyet a „Some Methodological Remarks on Generative Grammar” körvonalaz — röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy amennyiben egy mondat eltérése a megfelelő — tökéletesen jól formált — sortól a kategorizáció magasabb szintjein már jelentkezik, akkor grammatikalitási foka alacsony. Ha viszont az a tény, hogy a mondat deviáns, csak a szubkategorizáció szubtilisabb szintjein jeleníthető meg, akkor arra következtethetünk, hogy az illető mondat — bár nem teljesen grammatikus — a grammatikalitás magas fokán áll. Katz mármint azt bizonygatja, hogy az ily módon nyert konkrét eredmények sok esetben ellentmondanak az intuíciónak. Nem tudom, hogy ez a kritika mennyire helytálló — Chomsky érvényesnek ismeri el (*Aspects*, 213. 11. jegyzet) — de egy biztos: a szubkategorizáció eszméjét nem érinti, s így a tanulmány jelentőségét a szemantikai elmélet alapjai számára nem tette kétségessé. Chomsky hasonlóan látja a helyzetet. „Úgy gondolom, hogy Katz fő ellenvetései helytállóak — írja — de talán kikerülhetők akkor, ha javaslataimat leszűkítjük az itt tárgyalt problémára, nevezetesen a lexikai kategóriák szubkategorizációjának kérdésére ...” (uo.)

2.3. A szemantika problémája Chomsky későbbi munkásságában

Most már minden alapunk megvan arra, hogy ne lepődjünk meg Chomsky-nak az *Aspects*-ben tett megjegyzésein, melyek szerint „... nem szabad szükségképpen azt hinnünk, hogy a szintaktikai és a szemantikai meggondolásokat élesen el lehet választani egymástól.” (Chomsky 1965. 77.) Sőt, még azok a meggondolások, hogy vajon a szintaxis generatív szabályainak nem kellene-e a szemantikát *in toto* átvenniük (Chomsky 1965. 158–159) — Chomsky egyébként végül is nem dönti el *expressis verbis* a kérdést — sem döbbenetnek meg már igazán. Bennünket valójában az érdekel, hogy a szubkategorizációs szabályok fogalma milyen fejlődésen megy keresztül, és hogyan elemzi ezt a fogalmat Chomsky.

2.3.1. Kategorizáció és szubkategorizáció

Az *Aspects*-ben a szubkategorizáció fogalma a hagyományos grammatikai információ adekvát megjelenítésének problémájával kapcsolatban kerül bevezetésre. Az az információ, amelyet a hagyományos grammatika szolgáltat, sokkal gazdagabb, mintsem hogy a Chomsky-féle szintaxis kezdeti eszközeinek segítségével megjeleníthető lenne. A „lány” szó pl. nem egyszerűen főnév, hanem — szemben a *víz*-zel, mely *anyag* név — megszámlálható főnév (Count Noun); közös főnév — szemben a *Brigitta* tulajdonnévvel; továbbá élő (Animate Noun) — szemben a *kő*-vel; a *szere*t tárgyas ige — szemben az *esik*-kel; csak élő alanyt enged — szemben a *fenyeget*-tel; mind élő, mind élettelen tárgyakat megenged viszont — szemben a *meggyőz*-zel. Ilyen jellegű információk vonatkozásában Chomsky először is azt a kérdést veti fel, hogy vajon egyáltalán a szintaktikai komponens illetékes-e ezek tárgyalására, és — igenlő válasz esetén — vajon mennyiben relevánsak szemantikai meggondolások a megfelelő szintaktikai döntések meghozatalakor. Chomsky az előadás (presentation), illetőleg az igazolás (justification) kérdésének nevezi ezeket. Az utóbbival kapcsolatban az a véleménye, hogy „a szemantika iránt komolyan érdeklődő nyelvész feltehetőleg kísérletet fog tenni arra, hogy a szintaktikai elemzést kiterjessze és elmélyítse addig a pontig, ahol az már szubkategorizációra vonatkozó információ szolgáltatására is képessé válik, és nem hagyja az egészet a differenciálatlan szemantikai intuíción — a szemantikai alapon történő megkülönböztetésre más alternatívát ugyanis jelenleg nem látok.” (Chomsky 1965. 75.) E megjegyzés első fele tökéletesen megfelel azon jelentéselmélet szellemének, melyet korábban — az első pontban — körvonalaztam, és egyértelműen azt a vonalat követi, melyet Chomsky a „Some Methodological Remarks on Generative Grammar”-ban felvázolt (Chomsky 1961). A szubkategorizációra vonatkozó információt, ha azt akarjuk, hogy ennek elméleti értéke legyen (hogy ti. magyarázat legyen), a grammatika szintaktikai szabályainak kell szolgáltatniuk. — A megjegyzés második fele viszont kissé félrevezető. Chomskynak természetesen tökéletesen igaza van, amikor azt hangsúlyozza, hogy a szemantikai intuíció

nem elégséges valamennyi megkívánt formális különbségtétel megalapozására. A nyelvnek számos olyan formális vonása lehet, melynek — annak ellenére, hogy a nyelv működésének szempontjából lényeges szerepet játszik — nincs szemantikai jelentősége. Fordítva azonban ez nem áll. Minden szemantikai különbségnek, amennyiben egyáltalán megjeleníthető tisztán nyelvészeti-eszközökkel, elvileg megjeleníthetőnek kell lennie pusztán szintaktikailag is.⁹ A szemantikai intuíció ily módon a nyelv *formális szerkezete* felé mutat utat. A nyelv szemantikai szerkezete tükrözi ezt a formális szerkezetet — az előbbi ezek szerint bizonyos értelemben látszat csupán. A szemantikai Schein minden esetben valamilyen szintaktikai Form megjelenése — ez a jelenség azonban objektív abban az értelemben, hogy nem tűnik el azután sem, hogy pusztán jelenség voltát kimutattuk. A szemantika, bár pusztán Schein-wissenschaft, mégsem nélkülözhető.

Az előadás kérdését Chomsky „hivatalosan” nem dönti el. „A priori nincs mód annak eldöntésére, hogy az előadás terhé a generatív grammatika szintaktikai vagy szemantikai komponensének kell-e viselnie.” (Chomsky 1965. 78.) A további vizsgálódások során azonban ténylegesen az első alternatívát fogadja el.

Chomsky egészen világosan utal mármost arra, hogy a szubkategorizáció funkciója még akkor is megkülönböztetendő a kategorizáció funkciójától, ha az előbbi a szintaktikai komponens végzi; más szavakkal, a grammatika kategória-szimbólumai elvileg más-jellegű információt jelenítenek meg, mint a szubkategória-szimbólumok. Az első pontban körvonalazott stratégia azonban ezen a területen minden merev megkülönböztetéssel szemben gyanakvóvá tesz bennünket. Vizsgáljuk hát meg a hátterét ennek is.

Fentebb azt láttuk, hogy a szubkategorizáció fogalmának félreismerhetetlenül szemantikai hangulata van. Szinte nem lehet ellenállni a kísértésnek, hogy azt mondjuk: míg a kategorizáció a mondat grammatikai szerkezetét mutatja meg, addig a szubkategorizáció az alkotórészekként szolgáló kifejezések fogalmi összetételét tárja fel. Egy adott főnév pl. — bizonyos értelemben — egy közös főnév és egy konkrét főnév ötvözetének tekinthető, mint ahogy maga a mondat a főnévi rész és az igei rész ötvözete, azonban — és itt érezzük a különbséget — míg a kategorizációs szabályok ténylegesen a különálló NP és VP részekké szegmentálják a mondatot, addig a szubkategorizációs szabályok nem így működnek; a szubkategorizációs szabályok nem

⁹ Charles J. Fillmore „esetgrammatikájának” nagy jelentősége — véleményem szerint — éppen abban rejlik, hogy az kísérlet olyan explicit módszer felvázolására, melynek segítségével a szemantikai intuíció elvezethet a szintaktikai elmélet-alkotáshoz. Az „esetrendszerek 'fogalmi keret’ interpretációjának újbóli bevezetése” (Fillmore, 21.) új lehetőségeket teremt annak megértésére, hogy a nyelv szemantikai („fogalmi”) szerkezete miképpen felel meg (jelenti vetületét) szintaktikai szerkezetének. Fillmore számos olyan példát hoz fel, ahol hagyományosan nem megkülönböztetett grammatikai viszonyokhoz kapcsolódó eltérő szemantikai interpretációkról kitűnik azok szintaktikai relevanciája; munkája, úgy hiszem, igazi előrelépés annak megvalósítása felé, amit ő „szemantikailag indokolt univerzális szintaktikai elméletnek” (Fillmore, 88.) nevez.

csinálnak egy főnévből kettőt. Erre utal Chomsky, amikor azt írja, hogy a vizsgálódás tárgyát képező alacsonyabb szintű osztályozás „szubkategorizációra” vonatkozik, nem pedig ’elágaztatásokra’ (azaz valamely kategóriának más kategóriák sorozatává történő elemzésére, mint amikor pl. az S-et NP-Aux-VP-be vagy az NP-t Det-N-be elemezzük). Továbbá úgy tűnik, hogy itt csak azok a kategóriák jönnek szóba, amelyeknek elemei lexikai formatívumok.” (Chomsky 1965. 79.) Ez a gondolatmenet azonban — bármilyen vonzó legyen is! — feltétlenül rossz irányba vezet. Figyeljünk fel először is arra, hogy elkerülhetetlen előfeltételezése szerint, ha egy szót pl. konkrét főnévként osztályozunk, akkor valamit mondunk a jelentésről, ha azonban pusztán főnévként osztályozzuk, akkor formális vonásaira utalunk csupán. Ez az előfeltételezés ellentmondani látszik az első pontban érintett heurisztikus elveknek. (Most egy kicsit körben forog az okoskodás, de ez a kör nincs minden intuitív használatján. Elvégre nem azt tanultuk az iskolában, hogy pl. az ige „cselekvést, történést vagy állapotot fejez ki”? És bár a meghatározás ebben a formájában nem érvényes — nincs olyan jelentés, mely az igék forma-osztályához egyértelműen hozzátartoznék — bizonyos értelemben kétségtelenül mondhatjuk, hogy ezen osztály legtöbb eleme között van valamilyen „szemantikai” hasonlóság.)¹⁰ De továbbmenve: ez a felfogás egyszerűen hibásnak mutatkozik, amint Chomsky tényleges grammatikájával összehasonlítjuk (itt most Chomsky 1958-as grammatikáját vagyunk kénytelenek használni — az, amelyet Chomsky 1965-ben bemutat, jelen célunk szempontjából túlságosan töredékes). Tekintsük pl. az (1) szabályt. Nyilvánvaló, hogy itt

$$(1) \quad NP \rightarrow \begin{Bmatrix} NP_{\text{sing}} \\ NP_{\text{pl}} \end{Bmatrix}$$

nincs szó valamely kategóriának más kategóriák sorozatává történő elemzéséről, így tehát — a fent idézett szakasz értelmében — (1) szubkategorizációs szabálynak tekintendő. Az NP kategóriának, következésképpen, lexikai formatívumokat kellene tartalmaznia, ami viszont valójában nem áll fenn. Ténylegesen az a helyzet, hogy minden olyan szabályból, amely alternatívákat enged meg, kiszűrhető valamiféle szubkategorizáció. A (2) szabály pl. két szegmentáció

$$(2) \quad VP_1 \rightarrow V \left(\begin{Bmatrix} NP \\ \text{Pred} \end{Bmatrix} \right)$$

ehetőséget enged meg. Átfogalmazható a (3a)–(3b)

¹⁰ Ebben a kérdésben teljesen egyetértek Wallace L. Chafe álláspontjával (lásd Chafe 1967. 253) — Chafe felfogása egyébként — általánosságban tekintve — éppen az ellenkezője az általam védelmezettnek. Ő a *szintaxist* kívánja eliminálni, míg én — legalábbis bizonyos értelemben — a szemantikát. Érdekes megfigyelni, hogy e két szélsőségesen eltérő álláspont részletkérdésekben gyakran vezet hasonló eredményekre. Mindkettővel összeegyeztethetetlen pl. az a nézet, hogy egy cselekvő szerkezet és annak szenvedő „transzformációja” azonos jelentésű. Mellékesen szólva a Chomsky és Chafe közötti radikális különbségek az utóbbi számára a Chomsky-paradigma vonatkozásában néhány igen éleselméjű megjegyzést tesznek lehetővé — l. pl. Chafe 1968 kitűnő, à la Kuhn elemzését.

$$(3) \quad (a) \quad VP_1 \rightarrow V(A) \qquad (b) \quad A \rightarrow \begin{Bmatrix} NP \\ Pred \end{Bmatrix}$$

vagy pedig a (4a)–(4c) szabályokká. A (3)-as szabály esetében először egy

$$(4) \quad (a) \quad VP_1 \rightarrow \begin{Bmatrix} VP_{11} \\ VP_{12} \end{Bmatrix} \qquad (b) \quad VP_{11} \rightarrow V(NP) \\ (c) \quad VP_{12} \rightarrow V(Pred)$$

„elágaztatási” szabályt alkalmazunk, majd ezt követőleg kerül sor a szubkategorizációra. A (4) esetében először a szubkategorizáció történik meg, és ezután alkalmazhatjuk a két „elágaztatási” szabály valamelyikét. Vice versa, minden szubkategorizációs szabályt bele lehet építeni „magasabb szintű”, alternatívákat megengedő elágaztatási szabályokba.

Innen most a legnagyobb óvatossággal kell továbbmennünk. Tulajdonképpen mit mutattunk meg? Egy dolog világos: minden grammatikai rendszernek két különböző funkciót kell ellátnia, nevezetesen reprezentálnia kell a nyelvi egységek grammatikai szerkezetét (szegmentálás) és meg kell mutatnia azt, hogy valamely általános grammatikai szerep különböző struktúrák által realizálható (alternatívák). Azok a megfontolások, melyeket a (2)-es szabály (3)-asként, illetőleg (4)-esként való átfogalmazása illusztrált, arra mutatnak, hogy az említett két funkciót formálisan el lehet választani. Az azonban nem következik, hogy a két funkciót a generatív folyamat különböző szintjeihez lehetne hozzárendelni. Különösen nem áll az, hogy a szubkategorizáció nélkülözhető lenne azon kategóriák szintjén, amelyek nem tartalmaznak lexikai formatívumokat,¹¹ bár az igaz, hogy a lexikai formatívumokat tartalmazó kategóriák szintjén a szegmentáció már nem lehetséges. Az egyes szavak által megtestesített logikai vonások igen sokrétűek, és ezeket szubkategorizációs szabályok segítségével elemezni tudjuk annak ellenére, hogy maguk a szavak — szegmentumként tekintve — végső egészet jelentenek.

2.3.2. Kontextus-függő versus kontextus-független szubkategorizációs szabályok

Az *Aspects* 90. oldalán Chomsky olyan problémát vet fel, melynek taglalása — jelen nézőpontunkból — végül is egészen alapvető felismerésekre vezet. A probléma az igék szubkategorizációjával kapcsolatos. A tárgyaz ige pl. az ige egy szubkategoríája; ennek a ténynek a maga teljességében való

¹¹ Ha tehát ragaszkodunk a szubkategorizációs szabályok „alacsony szintű” jellegéhez, és a magasabb szinteken kizárólag elágaztatási szabályokat kívánunk működtetni, akkor az utóbbiak szükségképpen más funkciókat is el fognak látni a szegmentáláson kívül, azaz a megkülönböztetés elveszti minden intuitív előnyét. Ez történik az *Aspects* 112. oldalán, ahol Chomsky ténylegesen újra definiálja az „elágaztatási szabály” fogalmát.

ábrázolásához azonban az eddig bevezetett fogalmak nem elegendőek.¹² E szubkategória különös volta abban áll, hogy lényegében *k o n t e x t u á l i s v o n á s o k a t* jelenít meg: egy ige pontosan abban az esetben tárgyas, ha bizonyos — formálisan jellemezhető — kontextusokban fordulhat elő, nevezetesen —NP környezetben. Egy ige tárgyas voltának e legökonomikusabb megjelenítése egyben a legvilágosabb is: mind a bázis (base) újraírási szabályaiban, mind pedig a lexikonban, csupán a kontextuális megkötések szükséges explicite jelezni. Így pl. a lexikon a következő elemet tartalmazhatja: (+V, + —NP).

Az ilyenfajta szubkategóriákat bevezető szabályokat *k o n t e x t u s f ü g g ő k n e k* nevezzük. Az első pontban foglaltak alapján feltétlen lelkesedéssel figyeljük e szabályok jelentkezését. Úgy tűnik, itt életre kel az az első pontban leszögezett heurisztikus elv, melynek értelmében egy szó jelentését azoknak a mondatoknak a totalitása határozza meg, amelyekben a szó előfordulhat. Éppen ezért rendkívül lényeges a kontextus-függő szabályok pontos szerepének megmutatása.

Chomsky két típusát különbözteti meg azon eseteknek, ahol a megfelelő szabályok valamely kategóriát annak környezeti vonásaira utalva elemeknek komplex szimbólummá. A környezeti sajátosságokat vagy kategória-szimbólumok, vagy pedig szintaktikai jegyek segítségével írja le. Pl. a tárgyas ígét bevezető szabályt kategória-szimbólumok segítségével fogalmazzuk meg:

$$V \rightarrow [+V, +\text{Transitive}] / -NP$$

(E szabály rövidített formája $V \rightarrow CS / -NP$, ahol CS azt jelenti, hogy „komplex szimbólum”). Olyan szabályok is vannak azonban, melyeket más módon kell megfogalmazni. Pl. a csak-elvont-alannyal-előforduló-ige szubkategóriáját a következőképpen vezethetjük be:

$$[+V] \rightarrow CS / [+Abstract] Aux -$$

E szabály leírásában csak szintaktikai jegyek játszanak szerepet. A szabályok első típusát — azokat tehát, amelyek kategoriális környezetükre utalva elemzik az egyes szimbólumokat — Chomsky *s z i g o r ú s z u b k a t e g o r i z á c i ó s* szabályoknak nevezi; a második típushoz tartozó szabályokat pedig — ezek az egyes szimbólumokat környezetük szintaktikai vonásaira utalva elemzik — *s z e l e k c i ó s s z a b á l y o k n a k*. E formájában még némi tartózkodással szemlélhetnénk a megkülönböztetést — kategóriák és szintaktikai jegyek végül is csak jelölés tekintetében különböznek

¹² A „szintaktikai jegy” és a „komplex szimbólum” fogalmi lényeges szerepet játszanak a továbbiakban. Ezek bevezetését, mint ismeretes, azok a nehézségek indokolták, amelyek a szubkategorizáció nem szigorúan hierarchikus voltából adódtak. Az egyszerű kategória-szimbólumok komplex szimbólumokkal való felváltása alapvető technikai fejlemény. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy — elméleti szempontból — itt csupán a jelölésmód egyszerűsödéséről van szó, nem pedig elvi változásokról.

egymástól (vö. 9. jegyzet) — más, lényegesebb okok mégis elfogadására készítetnek. Chomsky megmutatja, hogy jó okaink vannak a csupán a „közvetlen” környezetet említő, illetőleg a „tágabb” kontextust is figyelembevevő kontextus-függő szabályok megkülönböztetésére. Igék szubkategorizációjakor pl. azok a szabályok, melyek csupán a VP környezetet veszik figyelembe, lényeges funkcionális eltéréseket mutatnak azokhoz a szabályokhoz képest, amelyek — mondjuk — az alanyhoz tartozó NP jellemzőit is figyelembe veszik. Az előbbi szabályok Chomskynál egybeesnek azokkal, melyeket kategória-szimbólumok segítségével célszerű megfogalmazni, míg az utóbbiak pontosan a szintaktikai vonásokra utaló szabályoknak felelnek meg. Ily módon az látszik a legcélszerűbbnek, ha a kérdéses fogalmakat a most említett kritérium alapján újra definiáljuk, és szigorú szubkategorizációs szabályoknak azokat nevezzük, amelyek

$$A \rightarrow CS/a-b, \text{ ahol } aAb \text{ valamely } Q,$$

formájúak, és Q az a kategória-szimbólum, amely az A -t bevezető $Q \rightarrow \dots A \dots$ szabály bal oldalán áll. Azokat a szubkategorizációs szabályokat, amelyek nem ilyen formájúak, szelekciós szabályoknak fogjuk nevezni. Érdekes jelenség, hogy amint a grammatika kategoriális része adott, amint tehát tudjuk, hogy mit tartalmazhat az $\dots A \dots$ sor, automatikusan eldönthetjük, hogy milyen szigorú szubkategorizációs szabályokat lehet választanunk. „Más szavakkal, a grammatikának explicite pusztán azt kell jeleznie, hogy a kérdéses szabályok a szabálysor mely pontján helyezkednek el.” (Chomsky 1965. 100.)

Mindez nagyon is az első pont körvonalazta jelentésemélet szellemében van, és — úgy tűnik — az eredmények továbbvihetők ezen az úton. Észre kell vennünk, hogy a kontextus-függő és kontextus-független szabályok megkülönböztetése — bár formálisan jól megalapozott — egyáltalán nem tekinthető abszolútnak. Valamely kategória grammatikai mibenlétét lehetséges környezeteinek halmaza tökéletesen tükrözi — hiszen maga ez a halmaz konstituálja mindazokat a jellemzőket, melyekkel az illető kategória rendelkezik. A tárgyas ige szubkategória legvilágosabb megjelenítése az —NP kontextuális vonás által történhet. De vajon nem lehetséges-e a megjelenítésnek ez a módja elvben minden kategória esetében? Vajon a főnévi rész grammatikai mibenlétét nem tükrözi-e világosan a —Predicate-Phrase kifejezés? Tulajdonképpen nem ez a legvilágosabb megjelenítés? Vagy talán a segédige (Auxiliary) kategóriájának grammatikai mibenlétét nem tükrözi teljesen az NP—VP kifejezés, sőt — megfelelő konvenciókkal — maga a —VP?

Örökölt hagyományok, egyszerűségi megfontolások stb. következtében gyakran a „legvilágosabb” jelölés látszik a legnehezebben kezelhetőnek. A „felszíni szerkezet” azonban ne vezessen félre bennünket. Chomsky elgondolásai a szubkategorizáció vonatkozásában világosan mutatják az utat egy — a generatív grammatika keretei között felépíthető — adekvát szemantikaelmélet felé. Az első lépés már megtörtént. A nyelv általános természetére, és különösen a jelentés mibenlétére vonatkozó reflexiók előkészíthetik az utat a következő számára.

3. A Katz-féle szemantika

Megmutatni azt, hogy valami nem áll — mindig a könnyebbik dolog. J. J. Katz szemantikai elméletéről általában feltételezzük, hogy — bármi legyen is a helyzet egyéb teljesítményeit illetően — (1) összeegyeztethető Chomsky grammatikájával és (2) filozófiailag adekvát. Most, amikor röviden jelzem, hogy ez miért nincs így, célom elsődlegesen nem kritikai: egyszerűen csak a könnyebbik utat választom, és indirekte próbálok még valamit mondani mind Chomsky elméletéről, mind pedig a filozófiailag adekvát szemantikáról általában.

A „The Structure of a Semantic Theory” (Katz és Fodor 1963) megjelenése óta Katz álláspontja sok tekintetben megváltozott, de a változások egyike sem igazán alapvető. A fő eszmék — a „szemantikai interpretáció” elképzelése, valamint az ezzel kapcsolatos „szemantikai jelölő” és „projekciós szabály” fogalmak — lényegében változatlanok maradtak.

Katz szemantikai elmélete a grammatika báziskomponensének kimeneténél lép működésbe. E kimenet természete, mint láttuk, jelentősen megváltozott a régi szép idők óta. A kérdéses változások azonban nem érintik lényegesen a szemantikai komponens munkáját, így kezdetjük akár az eredeti változattal is. Ebben az esetben a szintaktikai komponens mondat-jelölőkkel ellátott formatívumsorokat szolgáltat. A formatívumok különböző lexikai kategóriák — főnév, melléknév stb. — alá tartoznak. Valamely sor interpretációjakor az első lépés maguknak a formatívumoknak interpretációja. Ez nagyon egyszerű. Tekintsük pl. a *bachelor* formatívumot (Katz kedvenc példája). A mondat-jelölő a főnév címkét rendeli a szóhoz. A szemantikai komponens szótárában ténylegesen szerepel a *bachelor* formatívum, a hozzátartozó grammatikai jelölővel, mely jelen esetben a főnév. A szótár négy különböző értelmet rendel a *bachelor* szóhoz, mi azonban tekintsünk csupán egyet (ez a magyar *agglégény*-nek felel meg): a *bachelor* idősebb nőtlen férfi (Katz és Fodor 1964. 495). A szótár ezt az értelmet sajátos módon jeleníti meg, amennyiben részben *felbontja*. Az agglégények — más tulajdonságaik mellett — hímneműek és emberek. A szótár e tényre azáltal utal, hogy a *bachelor*-hoz a (Human) és (Male) szemantikai jelölőket rendeli. Adalékként a [who has never married] megkülönböztető teszi teljessé a szótári bejegyzést. „A szemantikai jelölők azok az eszközök, melyek segítségével egy szótári tétel jelentését (egyik adott értelmét tekintve) elemi fogalmakra bonthatjuk, és így mutatjuk meg a szótári bejegyzés belső szerkezetét, valamint az egyes bejegyzések között fennálló viszonyokat. Valamely szótári tétel különböző értelmei és a különböző szótári tételek értelmei között fennálló szemantikai viszonyokat ily módon a szemantikai jelölők és megkülönböztetők közötti formális viszonyokkal jelenítjük meg.” (Katz és Fodor 1964. 496.)

A *bachelor* formatívum szemantikai interpretációja előtt annak jelentését nem értettük. Ebben a tekintetben a szemantikai interpretáció után sem változott semmi. A szótári bejegyzés nem a dja meg egy szó jelentését, csupán megjeleníti, reprezentálja azt. Bár a szemantikai jelölők és a megkülönböztetők a természetes nyelvek ortográfiájában állnak

előttünk, ezek mégsem szavak. Teoretikus konstrukciókról van szó, melyeknek funkciója az, hogy az egyes szavak jelentésén belüli, illetőleg különböző szavak jelentése közötti rendszeres viszonyokat, különösen a szinonimitás és a többértelműség viszonyát reprezentálják.

A szemantikai komponens — miután az egyes formatívumokat interpretálta — áttér az összetett kifejezések, végül pedig a mondatok értelmezésére — az ún. „projekciós szabályok” segítségével. A projekciós szabályok tulajdonképpen annak megállapítására szolgálnak, hogy valamely adott kifejezés felmutat-e szemantikai anomáliákat vagy sem, illetőleg — ha az utóbbi eset áll fenn —, hogy többértelmű-e. Vagyis a mondatok interpretálása éppúgy nem adja meg azok értelmét, mint ahogyan az egyes formatívumok interpretálása nem adta meg azok jelentését.

Mindez teljesen összeegyeztethető a Katz által kezdetben kijelölt célokkal. Mert bár azt ígérte, hogy a beszélők „interpretatív képességét” fogja leírni és megmagyarázni, ezt a képességet eleve nagyon szűken értelmezte, és valójában a többértelműségek, anomáliák és jelentésazonosságok felfedezésének képességével azonosította (Katz és Fodor 1964. 486). És annak ellenére, hogy rögtön kezdetben fel lehetett ismerni annak jeleit, hogy e képesség végül is lényegesen sokoldalúbb lesz az eredetileg bevezetettnél — így pl. az analiticitás felismerésére is alkalmasnak bizonyul —, az teljesen világos, hogy a mondatok megértésének képességéről egyáltalán nem volt szó.

Az nem lephet meg bennünket, ha egy szemantikai elmélet nem ábrázolja a nyelv használóinak kompetenciáját annak teljességében. Mint arra az első pontban felfigyeltünk, a nem nyelven belüli szemantikai szabályosságok leírásához ténylegesen nyelven kívüli entitásokra volna szükség. A „piros” jelentésének megmagyarázásához elengedhetetlenek (ha nem is elégségesek) a piros tárgyak. Azok a szabályosságok, melyeket egy szemantikai elmélet le tud írni, szükségképpen nyelven belüliek, a szinonimitás, többértelműség és anomália *nyelvi* entitások közötti viszonyok. Mindez triviálisnak tűnhet, következményeit végiggondolva azonban a „szemantikai interpretáció” fogalma egészében válik kétségesé. Valamely elmélet belső összefüggéseinek leírását általában nem szokták „interpretációnak” hívni.

A szemantikai elmélet tehát a grammatika szabályai által generált sorok bizonyos formális sajátosságait vizsgálja. A kérdéses sajátosságok azok, amelyek hagyományosan a jelentés fogalmához kapcsolódnak. Magától adódik ekkor az a kérdés, hogy vajon ezeket a sajátosságokat csakugyan alapvetően más módszerrel kell-e megragadnunk, mint a grammatika által vizsgáltakat. Az eddig áttekintett fejlemények határozottan tagadó választ sugallnak. Mint láttuk, nincs elvi akadálya a szubkategorizációs szabályok olyan finomításának, hogy azok már jellegzetesen „szemantikai” sajátosságokról is számot tudjanak adni. A problémát leszűkítve azt kérdezhetjük, hogy mi a különbség szintaktikai és szemantikai jelölők között. Katz ismételten hangsúlyozza, hogy ilyen különbség ténylegesen van. Szembetalálva magát az ember (Human Noun) grammatikai szubkategoría, illetőleg a főnevek kategóriájához tartozó formatívumokra alkal-

mazott (Human) szemantikai jelölő megkülönböztetésének problémájával, Katz kijelenti, hogy ezek pusztán látszólag azonosak. „Ahol úgy tűnik, hogy valamely jelölőt mind a grammatika, mind pedig a szemantika tartalmaz, ott ténylegesen az a helyzet, hogy két különböző jelölőnek azonos vagy hasonló neve van. Egészen világosan kiderül ez abból, hogy lexikai tételekre gyakran nem alkalmazható az a szemantikai jelölő, amely a helyesen alkalmazott grammatikai jelölő megfelelője lenne. A *ship*, *England*, *fortune* és *fate* szavak pl. grammatikailag nőneműek, de nyilvánvalóan hamis szemantikai interpretációhoz jutnánk, ha a (Female) szemantikai jelölőt rendelnénk hozzájuk. . . . A grammatikai és szemantikai jelölőknek így eltérő elméleti hatásuk van. A grammatikai jelölők funkciója az, hogy jelezzék a morfémasorok jól, illetőleg rosszul formáltsága mögött meghúzódó formális vonásokat, a szemantikai jelölők funkciója viszont az, hogy minden egyes jól formált sorhoz hozzárendeljék azt a fogalmi tartalmat, melyet azok normális nyelvi szituációban megjelenítenek. A szelekció eltérő típusaira vonatkoznak tehát, a nyelv szerkezetének más-más aspektusát fejezik ki.” (Katz és Fodor 1964. 518.)

E szakasz egy fontos érvet tartalmaz. Bloomfield arra használta ezt a típusú argumentumot, hogy kimutassa a formaosztályok szemantikai definíciójának lehetetlenségét. „A legtöbb indoeurópai nyelv nem-kategóriái — a francia két, a német három kategóriája — olyan, hogy azoknak a gyakorlati világban semmi sem felel meg — írja Bloomfield — és ez a legtöbb ilyen esetben így van.” (Bloomfield, 271.) Ez az érv azonban nem alkalmas annak alátámasztására, amit Katz itt bizonyítani akar. A grammatikailag nőnemű szavak osztálya nem esik egybe a nőneműeket jelölő szavak osztályával. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy — amennyiben egyáltalán valamilyen nyelvileg rendszeres sajátossággal jár a nőneműekre vonatkozás szemantikai sajátossága — a kérdéses szemantikai jelölő azokra és csak azokra a szavakra lesz alkalmazható, amelyeknek osztálya valamilyen formális kapcsolatok által definiálható. Ha egyszer ez így van, akkor viszont az illető jelölőt akár szintaktikainak is tekinthetjük. Az ennek működését meghatározó megfelelő szubkategorizációs szabályok bevezetése — ami, bár egyáltalán nem könnyű feladat, elvi nehézségekkel nem járhat — a grammatika további finomodását jelentené.¹³

Senki sem kételkedik abban, hogy bármely adott grammatikához lehet találni olyan jelenségeket, amelyekről az nem tud számot adni, és nincs akadály annak, ha valaki ezeket a jelenségeket a grammatikában addig használt módszerektől eltérő módon akarja rendszerezni. Katz pl. új utakon próbálja a grammatika által eddig nem rendszerezett jelenségeket rendszerbe foglalni. Az az állítás, hogy ebben az esetben a két módszer által használt konstrukciók különbözni fognak egymástól, igaz, de triviális. Ha viszont azt, amit Katz mond, úgy értjük, hogy a kétféle jelölők végső teoretikus szerepe eltérő, mivel a szintaxis és a szemantika teljesen

¹³ „A szemantikai jelölők tehát felfoghatók a szintaktikai jelölők sajátos alosztályainak; a szemantika pedig — legalábbis ebben a tekintetben — a szintaxis további kibontásának” — jegyzi meg Szépe György a Katz–Fodor szemantikát tárgyalva (Szépe, 171.).

eltérő területeket tanulmányoznak, akkor ez az állítás nem triviális ugyan, de — attól tartok — megalapozatlan.¹⁴

A „Világosság” szerkesztősége

Bibliográfia

- L. Bloomfield: *Language* (New York, 1954).
W. L. Chafe, Review of J. J. Katz, „The Philosophy of Language”: *International Journal of American Linguistics*, 33. 248—254 (1967).
W. L. Chafe, „Idiomatycity in the Chomskyan Paradigm”: *Foundations of Language* 4. (1968).
N. Chomsky: *Syntactic Structures* (Hága—Párizs, 1957).
N. Chomsky, A Transformational Approach to Syntax: A Proceedings of the 1958 Conference on Problems of Linguistic Analysis in English, 124—148. szerk. A. A. Hill (Austin, 1958). Újranyomtatva: Katz és Fodor (1964). Az oldalmegjelölések erre a kiadásra vonatkoznak.
N. Chomsky, Some Methodological Remarks on Generative Grammar: *Word*, 17, 219—239. (1961) Újranyomtatva rövidítésekkel: Katz és Fodor (1964). Az oldalmegjelölések erre a kiadásra vonatkoznak.
N. Chomsky: *Aspects of the Theory of Syntax*. (Cambridge Mass. 1965).
Ch. J. Fillmore, The Case for Case: Universals in Linguistic Theory. Szerk. E. Bach és R. T. Harms. Holt, Rinehart and Winston 1968.
J. J. Katz és J. A. Fodor, The Structure of a Semantic Theory: *Language*, 39. (1963). Újranyomtatva: Katz és Fodor (1964).
J. J. Katz és J. A. Fodor (szerk.): *The Structure of Language, Readings in the Philosophy of Language*. (New Jersey, 1964).
J. J. Katz: *The Philosophy of Language* (New York, 1966).
W. Sellars: *Science, Perception and Reality* (London, 1963).
W. Sellars: *Philosophical Perspectives* (Springfield, 1967).
W. Sellars: *Science and Metaphysics* (London, 1968).
Szépe György, A szótár a generatív nyelvelírásban: Általános nyelvészeti tanulmányok IV. Budapest 1966.
Uriel Weinreich, *Explorations in Semantic Theory: Current Trends in Linguistics*. Vol. III. The Hague 1966.
R. Wells, Meaning and Use: *Word* 10. 2—3 (1954).

¹⁴ A „projekciós szabályok” használata ilyen körülmények között teljesen feleslegessé válik. Valamely adott mondatra vonatkozó „szemantikai” kérdések megválaszolása nem igényel más információt, mint azt, amit a létrehozásában közreműködött szabályok leírásából merítünk.